

Dochodowość starostw goniądzkiego i knyszyńskiego w epoce staropolskiej (XVI–XVIII w.)

DOI: 10.15290/sp.2023.31.10

Abstrakt Celem artykułu jest prezentacja dochodowości starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego od XVI do XVIII stulecia. W tekście zwrócono uwagę na różnice w poziomie oraz strukturze wpływów pieniężnych badanych królewskich dóbr. Intratność dóbr była zależna od zmieniającej się liczebności jednostek osadniczych, czy klęsk elementarnych. Momentem przełomowym w dziejach dzierżaw okazał się kryzys gospodarczy, związany z wojnami połowy XVII w. Przełożył się on na zubożenie ludności, a w konsekwencji jej migracje i obniżenie wnoszonych opłat. Do połowy XVIII w. sytuacja finansowa uległa poprawie. W dużej mierze wynikało to z zakończenia niszczycielskich konfliktów zbrojnych, co pozwoliło na zwiększenie zamożności królewskich dóbr.

Słowa kluczowe dochodowość, królewszczyzna, Knyszyn, Goniądz, kryzys, propinacja, folwark, wieś, miasto

Abstract The purpose of the article is to present the profitability of the Goniadz and Knyszyn starosties from the 16th to 18th centuries. The text highlights differences in the level and structure of monetary income of the examined royal estates. The profitability of the estates was influenced by the changing size of settlement units or natural disasters. The pivotal moment in the history of the leases was the economic crisis associated with the wars of the mid-17th century. This crisis led to the impoverishment of the population, subsequent migration, and a reduction in the fees paid. By the mid-18th century, the financial situation had improved, largely due to the cessation of destructive armed conflicts, allowing the royal estates to become more prosperous.

Key words profitability, royal estate, Knyszyn, Goniadz, crisis, propination, manor, village, town

Wstęp

W artykule podjęto zagadnienie rentowności starostw goniądzkiego i knyszyńskiego w okresie wczesnonowoczesnym. Dobra te obejmowały znaczącą część królewskich dóbr w województwie podlaskim, stanowiąc razem w drugiej połowie XVI w. drugi, po starostwie bielskim, pod względem dochodowości, kompleks monarszy w regionie. Analizowane własności królewskie przez większość epoki nowocześniejszej znajdowały się w rękach jednego dzierżawcy. Były również wspólnie rozliczane. Królewskie dzierżawy odgrywały też ważną rolę polityczną – w planach Zygmunta Augusta dobra położone wokół Knyszyna miały być centrum gospodarczym i zapleczem podlaskiego dworu królewskiego ostatniego Jagiellona na tronie polskim, często przebywającego na Podlasiu.

Zachowana gospodarcza dokumentacja źródłowa z trzech stuleci wskazuje na istotne przeobrażenia zarówno w strukturze i gospodarce starostw, jak całego Podlasia. Celem artykułu jest więc analiza rozwoju dóbr, które w pierwotnym zamiśle miały pełnić funkcje zaplecza rezydencjalnego Jagiellonów¹.

Głównymi źródłami, spożytkowanymi w toku badań, są lustracje województwa podlaskiego z lat 1576², 1602³, 1616⁴, 1663/64⁵ oraz inwentarze starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego, datowane na lata 1569⁶, 1571⁷, 1573⁸, 1645⁹ i 1749¹⁰. Wykorzystaliśmy także fragment sumariusza lustracji z 1789 r., z danymi dla województwa podlaskiego¹¹. W nieznacznym stopniu pomocne okazały się dokumenty, wydane przez Władysława Chomętowskiego¹². Podstawowym problemem podlaskich rewizji królewskich, począwszy od pierwszej, przeprowadzonej w 1570 r., jest ich niepełny charakter – lustratorzy w różnym stopniu sprawdzali poszczególne dobra w województwie. Dlatego też opisanie dochodowości dóbr monarszych całego regionu byłoby obciążone sporym marginesem błędu, związanym z pominięciem wielu folwarków, wsi, miast, czy nawet całych starostw. Z tego powodu zdecydowano się skupić na jednym kompleksie dóbr, ale za to szczególnie dobrze udokumentowanym i niezwykle ważnym z punktu widzenia gospodarczego i politycznego.

Stan badań

Obszar leżący wokół Goniądza i Knyszyna od dawna pozostawał w kręgu zainteresowania historyków, także badających sprawy gospodarcze. Już na początku XX w. ukazały się ważne rozważania, poświęcone historii Podlasia w ramach serii „Źródła dziejowe”. Badania Aleksandra Jabłonowskiego były skoncentrowane na dziejach przestrzeni, osadnictwa i stosunków ekonomicznych, także w królewskich¹³. O tym pisali również Józef Śliwiński czy Andrzej Wyro-

¹ Maroszek 2000, s. 6–7, 187, 199.

² Lustracje 1570 i 1576.

³ Lustracja 1602.

⁴ AGAD, ASK XLVI, sygn. 149, dalej: Lustracja 1616.

⁵ AGAD, MK, dz. XVIII, sygn. 64, dalej: Lustracja 1664.

⁶ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 1–35.

⁷ AGAD, ASK LVI, sygn. 69, k. 1–118.

⁸ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 36–68.

⁹ Tamże, k. 69–93.

¹⁰ ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86.

¹¹ AGAD, ASK LIV, sygn. 7, k. 24–31.

¹² *Materiały 1876*, s. 238–299.

¹³ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym 1909; Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym 1910.*

bisz¹⁴. W toku innych rozważań o charakterze bardziej lokalnym i monograficznym próbowano prześledzić reformę włóczęną m.in. w dobrach knyszyńskich¹⁵, ustalić wysokość plonów w gospodarce folwarcznej starostwa¹⁶, uchwycić wpływ wojen połowy XVII w. na kondycję ekonomiczną królewskiej¹⁷, czy wykazać, w jaki sposób prezentowała się w niej sytuacja rzemiosła¹⁸. Podjęto temat skomplikowanej struktury własności na pograniczu polsko-litewskim¹⁹, a stosunkowo niedawno opublikowano monografię miasta, opartą o zbiór przywilejów, ułatwiających śledzenie historii społeczno-gospodarczej Knyszyna²⁰. Podobna praca powstała także dla Goniądza²¹. Ważnym krokiem było pochylenie się nad analizą gospodarki dzierżawy goniądzkiej i knyszyńskiej w XVI w., w konfrontacji z planami politycznymi ostatnich Jagiellonów. Zostały one uzupełnione o szersze rozważania nad strukturą osadniczą na Podlasiu²².

Historia badań dochodowości różnych rodzajów dóbr znalazła swoje odbicie w wielu publikacjach. Prekursorem w tej dziedzinie w polskiej historiografii był Jan Rutkowski, którego praca wciąż wydaje się aktualna²³. Dochodowość rozmaitych królewskich stała się atrakcyjnym zagadnieniem także dla kolejnych pokoleń historyków²⁴. W tym kontekście nie przeprowadzono dotychczas kompleksowych badań starostwa knyszyńskiego od XVI do XVIII w. Poniższe studia są próbą uzupełnienia tej luki badawczej.

Założenia pracy

Główną intencją proponowanych badań jest syntetyczne ujęcie dochodowości starostw goniądzkiego oraz knyszyńskiego od 1576 do 1749 r. W artykule celowo pominięto leśnictwa goniądzkie oraz knyszyńskie, traktując je jako odrębne królewskie, nierzadko będące pod innym zarządem²⁵. Podstawę powstałych ram chronologicznych w głównej mierze wyznacza zachowany materiał źródłowy, zwłaszcza lustracje dóbr monarszych. Dzięki niemu będziemy mogli przyjrzeć się poziomowi profitu tuż po zawarciu unii lubelskiej – w okresie

¹⁴ Wyrobisz 1981, s. 17–210; Śliwiński 2010.

¹⁵ Czapiuk (b.d.w).

¹⁶ Czapiuk 1987, s. 131–137.

¹⁷ Topolski 1977b, s. 125–166.

¹⁸ Maroszek 1976, s. 88–195.

¹⁹ Laszuk 1998.

²⁰ Maroszek 2018.

²¹ Kloza, Maroszek 1997.

²² Maroszek 2000; Kołodziejczyk 2012.

²³ Rutkowski 1938.

²⁴ M.in. Zamorski 1978, s. 27–51; Rzemieniecki 2011, s. 127–155; Gliwa 2011, s. 159–175.

²⁵ Lustracja 1602, s. 3, 59; Lustracja 1616, k. 49, 94.

rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, a także w momentach kryzysowych XVII w. oraz po odbudowie gospodarki w połowie wieku XVIII. Nasza uwaga będzie nakierowana na trzy elementy:

- Przychód płynący z królewskich ziem,
- Jego szczegółową strukturę według wpływów z: czynszu, czyli w głównej mierze obciążenia związanego z uprawą ziemi; propinacji piwa i gorzałki; naturaliów, pochodzących z siół i miast (w tym także młynów, o ile rozliczano się z nich za pomocą zbóż); produkcji roślinno-hodowlanej folwarków,
- Wydatki starostw, dzięki którym jesteśmy w stanie zaprezentować dochodowość interesującego nas miejsca.

Zaproponowany podział źródeł zysków z królewskich ziem różni się od propozycji stosowanych przez Krzysztofa Zamorskiego, czy Jana Rutkowskiego²⁶. Zrezygnowano z wydzielenia dochodów z działalności przemysłowo-przetwórczej oraz stawowej wsi. Zgodnie z sugestią Zamorskiego zyski z prowadzenia młynów przydzieliliśmy do naturaliów płaconych poza folwarkami, chyba, że rozliczano się z nich przy pomocy ustalonych stawek pieniężnych. W takiej sytuacji włączaliśmy je do czynszów. Działalność stawową połączono z hodowlą ryb w sztucznych zbiornikach wodnych. Niewielkie wpływy z tej aktywności przydzieliliśmy do produktów roślinno-hodowlanych, przekazywanych z siół.

Zakres przestrzenny

W 1528 r. Mikołaj Radziwiłł ofiarował Zygmuntowi II Augustowi własność knyszynską. Dobra te stały się zaczątkiem budowy rozległego kompleksu ziemskiego, początkowo pozostającego w dyspozycji królowej Bony. Z kolei dobra goniądzkie zostały nadane w 1509 r. Radziwiłłom przez króla Zygmunta I Starego. W późniejszym okresie stały się częścią tzw. państwa rajgrodzko-goniądzkiego. Ostatecznie Stanisław Dowojna oraz Anna z Radziwiłłów-Kiszczyna podarowali ową własność ziemską Zygmuntowi II²⁷.

Na samym początku należy zasygnalizować, iż na przestrzeni dwustu lat powierzchnia starostw i jego organizacja ulegały zmianom, a liczba wszystkich wyodrębnionych jednostek osadniczych wahała się – zmieniała się zarówno liczba folwarków, wsi, a nawet miast. Ta sytuacja utrudnia wyciąganie jednoznacznych wniosków, co do wzrostu bądź spadku dochodowości starostw.

Rozważania warto rozpocząć od liczby folwarków. W pierwszym etapie należy zauważyć zmieniającą się liczbę folwarków pomiędzy 1561 a 1573 r. Badania

²⁶ Zamorski 1978, s. 33–37; Rutkowski 1938, s. 270–274.

²⁷ Śliwiński 2010, s. 62–65.

wykazały, iż wówczas uformowano nowe gospodarstwa pańskie, czyli Potoczynę, Szpaków i Wielki Dworzec, które uzupełniły listę wcześniej istniejących, takich jak: Krypno (później Knyszyn), Dobrzyniewo, Grodzisk oraz Zabiele²⁸. Po spisaniu inwentarza z 1573, a przed 1576 r. utworzono kolejne gospodarstwo pańskie, Boguszewo, którego zapowiedź powstania wynika z wypowiedzi urzędników, spisujących pierwszy inwentarz tych dóbr²⁹. Dość wyjątkowa pod względem komasacji folwarków była lustracja z 1616 r. Prócz pięciu dotychczasowych gospodarstw pańskich: Knyszyn, Boguszewo, Dobrzyniewo, Grodzisk, Zabiele, znajdujących się w okolicach Knyszyna, skontrolowano również trzy, położone niedaleko Goniądza, czyli Potoczynę, Szpaków i Wielki Dworzec. Wtedy też wyjątkowo poszerzono liczbę interesujących nas obiektów o Dolistowo, gdzie znajdował się niewielki folwarczek³⁰. Maksymalną liczbę folwarków odnotowano w połowie XVIII w. Do istniejących w 1664 r. obiektów dodano cztery nowe folwarki: Bagno, Brzozowa, Góra i Milewski³¹.

Goniądz wraz z przyległymi dobrami był notowany jako oddzielne starostwo aż do końca lat sześćdziesiątych XVI w. W następnym etapie autonomiczność dzierżawy przedstawiała się w niejednoznaczny sposób. W 1573 r. źródło wskazuje, że przynależało do starostwa knyszyńskiego³². W dalszym etapie starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego zostały między sobą rozdzielone jeszcze w 1602 r. (choć łączyła je osoba dzierżawcy), aby zespolić się w jedność po 1616 r. Finalnie obie królewsczyczyny były ze sobą złączone jeszcze w 1749 i 1789 r. Józef Maroszek wyszedł z istotnym spostrzeżeniem, że od czasów Stefana Bielawskiego, będącego dzierżawcą interesujących nas dóbr od 1569 do 1574 r., dobra goniądzkiego i knyszyńskiego zaczęły skupiać się w rękach jednego człowieka³³, co może tłumaczyć łączne opisy obu królewsczyczyn, jak np. w przypadku lustracji z 1616 r., gdzie jeden rozdział opisuje dobra „Starostwa Knyszyńskiego i Goniądzkiego”³⁴. Także kolejne rewizje i lustracje nie rozróżniają nazw starostów i zespołów dóbr.

W 1561 r. odnotowano istnienie 56 siół w samym starostwie knyszyńskim. Wsie z tamtego okresu w znacznej mierze powtarzały się w dalszych inwentarzach i lustracjach. Wyjątkiem była włość augustowska. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVI stulecia liczba siół wzrosła do 60. Następnie liczebność wsi uległa pewnej stabilizacji. W 1573 r. wspomniano o 58 siólach, rozlokowanych w różnych częściach ziemi bielskiej, choć bliżej

²⁸ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 61v–62v.

²⁹ Czapiuk 1987, s. 132; *Materiały...*, s. 241.

³⁰ Lustracja 1616, k. 69v–70.

³¹ ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86, k. 230, 255, 264, 275–276.

³² AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 48.

³³ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 2, 67; Lustracja 1576, s. 73; Maroszek 2000, s. 406.

³⁴ Lustracja 1602, s. 3; AGAD, MK 148, k. 46v–47; AGAD, ASK XLVI, sygn. 149, k. 49–50.

Goniądza i Knyszyna. Inwentarz uwzględnił również 11 wsi podmiejskich, o łącznej powierzchni 45 włók. Osady znajdowały się w okolicach miasta Goniądza. Jest to zresztą ostatni moment, kiedy jakkolwiek dokument typu inwentarzowego odnotował owe sioła. Przepuszczalnie zostały one częściowo wchłonięte przez sąsiednie miasto³⁵.

Powinniśmy odnotować, że pomiędzy 1573 a 1576 r. powstała nowa wieś, Rybaki o niewielkiej powierzchni 4 włók. Lustracje z 1576 i 1602 r. po raz kolejny rozróżniają starostwa goniądzkie i knyszyńskie, choć wciąż dzierżawiła je jedna osoba. W 1616 r. zaprzestano praktykowania dzielenia starostw goniądzkiego i knyszyńskiego. Od tamtej pory dane o siołach ulegają częściowej stabilizacji, choć w dalszym ciągu notujemy pewne wahania. W 1645 r. zabrakło opisu na temat miejscowości Oliszki i Szaciły. Od roku 1664 do 1749 r. notujemy stabilną liczbę 59 wsi.

Tabela 1. Zmiany w strukturze osadniczej starostw goniądzkiego i knyszyńskiego

	1561	1569–1571	1573	1576	1602	1616	1645	1664	1749
Miasta	1	2	2	2	2	2	2	2	2
Wsie	56	60	69*	55	59	57	55	59	59
Folwarki	4	7	7	8	8	9	8	8	12

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK LVI, sygn 110, k. 2–93; ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86, k. 5–300; Materiały..., s. 240–299; Lustracja 1576, s. 73–77; Lustracja 1602, s. 3–38; Lustracja 1616, k. 49–92v; Lustracja 1664, k. 590v–599v.

*w tym 11 wsi podmiejskich, wokół Goniądza.

Finanse i profil produkcyjny starostw goniądzkiego i knyszyńskiego na przestrzeni wieków

Początkowy rozwój gospodarczy omawianej królewskiej, skupionej wokół Knyszyna i sąsiednich folwarków oraz wiosek, kojarzymy z działalnością ówczesnego starosty knyszyńskiego, Piotra Chwalczewskiego. Do lat sześćdziesiątych XVI w., urzędnik ten założył 16 nowych wsi i kilka stawów i możemy powiedzieć, że jego rządy dobrze wpisują się w wizerunek człowieka, prawidłowo wykonującego obowiązki, powierzone mu przez parę monarszą³⁶. Inwentarz z 1561 r. nie ułatwia nam dokonania obliczeń zysków z funkcjonowania

³⁵ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 285v–287.

³⁶ Maroszek 2000, s. 399.

badanych dóbr, ale informuje, iż w tamtym okresie w starostwie knyszyńskim znajdowały się cztery folwarki. Stwierdzono również, że ich łączna wielkość oscylowała wokół 84 włók. Gradacja przedstawiała się następująco: folwark Krypno (później knyszyński, 30 włók), dobrzyniewski (21 włók), grodziski (21 włók) i zabielski (12 włók)³⁷. Są to niezwykle cenne dane, niestety, niepowtarzające się w kolejnych inwentarzach i lustracjach, które pozwoliłyby ustalić powierzchni gospodarstw pańskich w początkowej fazie interesującego nas okresu.

Inwentarz starostwa knyszyńskiego z 1569 r. również nie pozwala nam na dokonanie wszystkich wyliczeń. Z drugiej strony pod koniec dokumentu znajdują się wartościowe informacje, o zobowiązaniach mieszkańców do różnych świadczeń na rzecz dworu, zróżnicowanych ze względu na status użytkownych włók³⁸. W pewnym stopniu stanowi to kontynuację zaleceń, płynących z ustawy włócznej, która obejmowała szeroki zakres różnej kategorii obciążeń oraz ich wymiaru³⁹. W inwentarzu brakuje jednak danych dotyczących cen produktów roślinnych i zwierząt znajdujących się w folwarkach, zysku z karczem, co nie pozwala na analizę dochodowości całego starostwa⁴⁰.

Dokument z 1571 r. dla starostwa goniądzkiego także nie został wykorzystany do obliczeń dochodowości. Wynika to z faktu, że dotyczy jedynie części interesującej nas własności ziemskiej. Inwentarz podobnie jak w przypadku kontroli starostwa knyszyńskiego z 1569 r., nie zawiera informacji o wartości uprawianych roślin, czy wyceny towarów odzwierzęcych w gospodarstwach pańskich⁴¹.

Nieco więcej informacji finansowych wypływa z lektury inwentarza, pochodzącego z roku 1573. Wśród nich pojawiły się dane, dotyczące zysków z tytułu sprzedaży piwa, gorzałki, czy miodu. Zwrócono także uwagę na możliwą intratę z prowadzenia folwarków, czyli w tym wypadku hodowli zwierząt. Oczywiście niedociągnięciami przekazu jest brak cen, dotyczących naturaliów pochodzenia wiejskiego oraz gospodarstw pańskich. W konsekwencji nie jesteśmy w stanie odtworzyć pełnego przychodu starostw goniądzkiego i knyszyńskiego, a raczej mamy możliwość zauważenia pewnej części jego wpływów. Należą do nich przede wszystkim zyski z tytułu czynszów z gruntów miejskich i wiejskich, które wraz z innymi drobniejszymi wpływami w 1573 r. wyniosły 1997 złp. Na końcu dokumentu znajdują się również zbiorcze dane, mówiące o sprzedaży we wszystkich folwarkach, w tym z 1572 r., a więc w poprzednim.

³⁷ *Materiały...*, s. 266–282.

³⁸ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 24v–25v.

³⁹ Jaroszewicz 1844, s. 237–238; *Ustawa na voloki gospodarza korolâ ego milosti u-vo vsem Velikom Knâzstve Litovskom* 1914, s. 551–552.

⁴⁰ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 4.

⁴¹ AGAD, ASK LVI, sygn. 69, k. 1–118.

Wyniosła ona 1365 zł. Podliczając oba rachunki, sądzimy, że przychód prawdopodobnie osiągnął wartość ok. 3362 złp⁴².

Spośród znanych kwot, spływających z różnych form działalności mieszkańców dzierżawy, najważniejsze były czynsze dające 1724 złp. Pozostałe działy gospodarki pełniły drugorzędną rolę. Produkty pochodzące z folwarków dały 145 złp, a sprzedaż trunków w całej królewsczyźnie przynosiła ok. 98 złp. Pozornie najmniejsze znaczenie w świetle obliczeń posiadały naturalia pochodzące z siół, ale teoretycznie ta kategoria jest bardzo niedoszacowana – nie znamy wartości wykazanych 1461,5 beczek owsa oraz 72,25 beczek żyta.

Według wiadomości uzyskanych ze źródła, w tamtym czasie badane dobra należały do intratnych kompleksów ziemskich, generując pewien zysk. W 1573 r. dochód osiągnął dodatnią wartość, która wyniosła 1305 złp. Na taki stan finansowy włości, według zaznaczonego w źródle rozchodu, wpłynęły wydatki na administrację, służbę i rozmaite ulgi, które sięgnęły 2057 złp⁴³. Powinniśmy zwrócić uwagę również na bezpośredni transfer pieniędzy do skarbu nadwornego króla (2076 złp), jako formy operacji finansowej, znajdującej się poza wydatkami oraz pożyczki, zaciągniętej przez starostę (815 złp)⁴⁴. Geneza pobrania pieniędzy w obydwu przypadkach jest nam nieznana. Prawdopodobnie zainkasowana kwota wiązała się z pilnymi potrzebami finansowymi dzierżawcy. Za bardziej zagadkową można uznać wspomnianą kwotę wpłaty do skarbu, pozostającego pod bezpośrednią kontrolą króla. Prawdopodobnie odpowiadała ona 3/5, przynależnych królowi z tytułu podziału dochodu królewsczyzn, choć w świetle naszych obliczeń ta część wpływów powinna być nieco wyższa i oscylować wokół 2200 złp⁴⁵.

W poniższej pracy musieliśmy ominąć rewizję województwa podlaskiego z 1570 r., z racji niewielkiej liczby tenet, sprawdzanych przez urzędników. Nie badano wówczas także dzierżawy knyszyńskiej⁴⁶. Nieco inną wizję badanych dóbr monarszych przynosi nam następną lustracja, z 1576 r., której opis dla starostw goniądzkiego i knyszyńskiego znamy ze skrótu, pochodzącego z XVIII w.⁴⁷ Strukturę przychodu interesującej nas własności ziemskiej przedstawia wykres pierwszy.

Z analizy dokumentu wynika, że starostwo goniądzkie i knyszyńskie prawdopodobnie generowało dochód brutto na poziomie 6429 złp, bez potrąceń, związanych z wydatkami na administrację, służbę, czy konieczne prace budowlane⁴⁸.

⁴² Obliczenia własne na podstawie: AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 37–65.

⁴³ Tamże, k. 65–66.

⁴⁴ Tamże, k. 65v.

⁴⁵ Sucheni-Grabowska 1973, s. 3.

⁴⁶ Lustracja województwa podlaskiego z 1570 roku nie objęła swoim zasięgiem m.in. starostwa knyszyńskiego.

⁴⁷ Lustracje 1570 i 1576, s. XXIV–XXVII.

⁴⁸ Lustracje 1570 i 1576, s. 77.

Specyfika uproszczonego źródła wymusiła nieco inne potraktowanie kwestii prezentacji struktury przychodu. Zdecydowaliśmy się na połączenie czynszu z naturaliami, pochodzącymi spoza folwarków, potraktowanymi łącznie w skrócie lustracji. Możliwe jest jednak wyodrębnienie propinacji i produkcji roślinno-hodowlanej folwarków.

Dominującym źródłem wpływów w 1576 r. było oczynszowanie użytkowania gruntów wraz z produktami roślinnymi i zwierzętami, które dostarczali mieszkańcy wsi i miast w formie danin z włók ciągłych, czyli obciążonych dodatkowymi powinnościami⁴⁹. W starostwie goniądzkim generowało to 1145 złp. Wyższe kwoty spływały ze starostwa knyszyńskiego (3230 złp). Razem uzyskano z tych sektorów 4375 złp. Około 2016 złp intraty miało swoje źródło w prowadzeniu gospodarstw pańskich. Z folwarków starostwa goniądzkiego pozyskiwano 545, a knyszyńskiego 1471 złp. Osiem folwarków generowało łącznie profit, który stanowił 31–32% wszystkich wpływów. Z propinacji uzyskano zaledwie 38 złp, więc sprzedaż trunków nie stanowiła o istocie rentowności własności królewskich, dostarczając jedynie 1% całości przychodu (wykres 1).

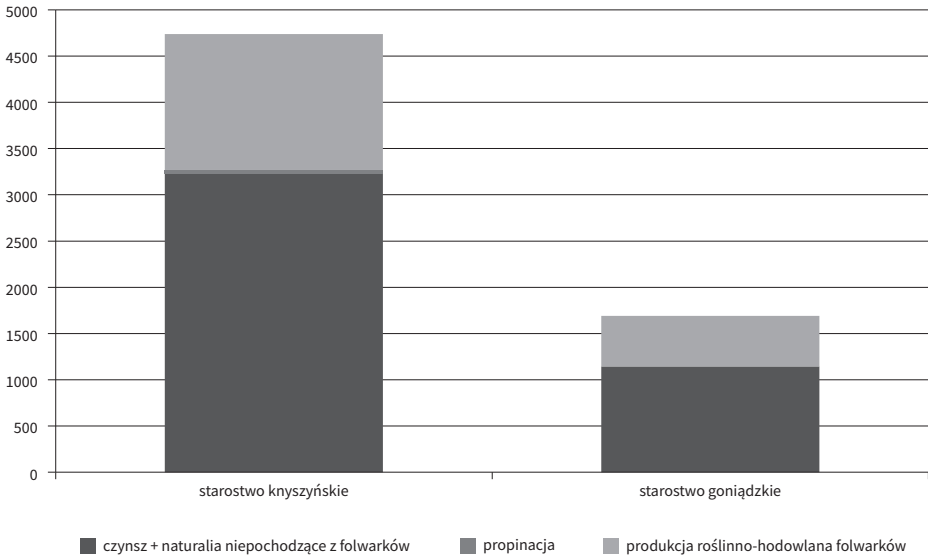
Lustracja z 1602 r. jest znacznie wdzięczniejsza do obserwacji finansów starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego. Analiza źródła pozwala nie tylko na precyzyjne wskazanie wpływów pieniężnych, wraz z podziałem na różne sektory, ale także również wydatków, co umożliwia przedstawienie zysków i strat.

Zsumowanie wszystkich kwot, spływających z miast, wsi i folwarków mówi nam, że obciążenie wszystkich podmiotów, które uczestniczyły w gospodarce dzierżawy knyszyńskiej, wynosiło 11 127 złp. Sam Knyszyn generował 716 złp zysku (9,4%), z czego najwięcej przynosiły płatności wynikające z uprawy włók miejskich (163 złp), działalności karczmem miejskich (83 złp) oraz młyna (87 złp). Z Goniądza pobrano łącznie 897 złp. Dominowały wpłaty za użytkowanie ziemi (404 złp), obciążenia finansowego młynów (345 złp) i dostarczanych produktów naturalnych. Łączny udział miast w strukturze przychodu wyniósł 14,5%.

Wszystkie sioła starostw wykreowały przychód na poziomie 4187 złp (40,5%), z tego czynsze przynosiły ok. 3133 złp, a naturalia wiejskie, do których częściowo zaliczyliśmy także pieniądze, spływające z młynów wiejskich, generowały

⁴⁹ W XVI w. pańszczyzna w starostwie knyszyńskim dochodziła do dwóch dni w tygodniu z ćwierci włóki (czyli odprowadzono ją w wymiarze ośmiu dni w tygodniu z jednej włóki). W starostwie goniądzkim wyniosła cztery lub sześć dni w tygodniu z jednej włóki. W 1645 r. w połączonych królewskich wsiach utrzymano wymiar powinności, wynoszący dwa dni w tygodniu z ćwierci włóki. W 1749 r. zmieniono obowiązki względem dworu. Wówczas kmiecie osadzeni na połowie włóki byli zobowiązani do posługi w ramach trzech dni w tygodniu. Zatem w przypadku gospodarstwa ulokowanego na jednej włóce, wynosiła już sześć dni w tym samym okresie. Z ćwierci włóki pańszczyzna wyniosła ponownie dwa dni w tygodniu, AGAD, ASK LVI, sygn. 69, k. 47v, 71; AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 34v, 71, 76v; ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86, k. 64.

Wykres 1. Struktura przychodu starostw goniądzkiego i knyszyńskiego w 1576 r.
[w złotych polskich]

Źródło: obliczenia własne na podstawie: Lustracja 1576, s. 73–80.

mniej więcej 1039 złp. Pozostałą intratę wsi łączymy z opłatami, ponoszonymi w związku z wyszynkiem.

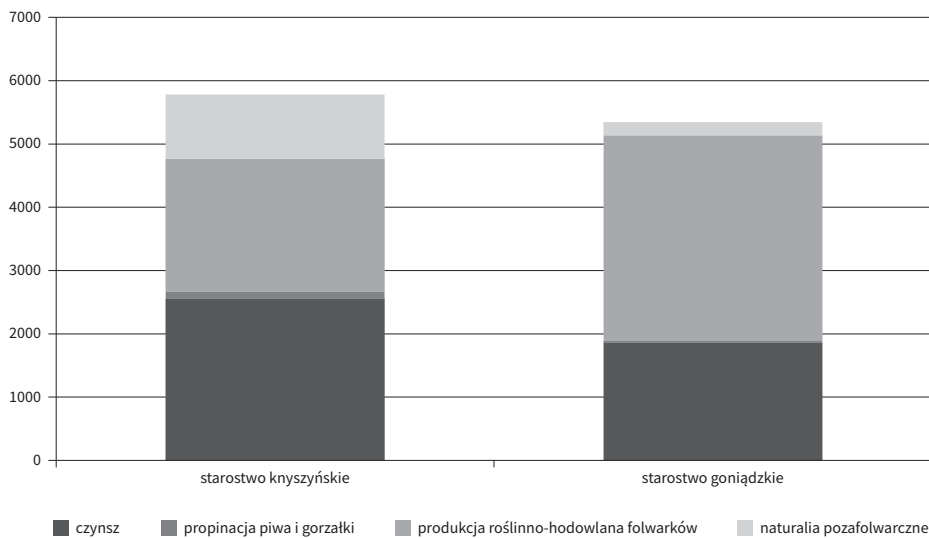
Bardziej klarowny obraz gospodarczy starostw przynosi nam podział, oparty o różne sektory. Dzięki temu widzimy, że najwięcej intraty przynosiło prowadzenie folwarków, które odpowiadało za połowę przychodu królewszczyzn. Płody rolne oraz hodowla w gospodarstwach tego typu, generowały 5351 złp. Najbardziej dochodowy był folwark knyszyński (1112 złp), któremu niewiele ustępował Wielki Dworzec Goniądzki (1077 złp). Intratność gospodarstwa knyszyńskiego wynikała zapewne z jego rozmiaru wynotowanego jeszcze w inwentarzu z lat sześćdziesiątych XVI w., choć nie wiadomo, czy od tego czasu nie przyłączono do nich okolicznych gruntów, co w konsekwencji zwiększyło by jeszcze bardziej ich powierzchnię⁵⁰.

Czynsze wynikające z korzystania przez osadników z arealu starostw goniądzkiego i knyszyńskiego przynosiły odpowiednio 1857 oraz 2560 złp. Z tej kwoty około 1284 (20,6%) pochodziło z powinności miejskich, do których

⁵⁰ *Materiały do dziejów rolnictwa...*, s. 241–243, 252.

zaliczyliśmy także 60 złp z tytułu opłat targowych. Naturalia, dostarczane głównie ze wsi, zapewniały 209 złp w starostwie goniądzkim. Ta sama kategoria w starostwie knyszyńskim wynosiła 1012 złp. Łącznie z naturaliów pozyskiwano 1221 złp, co znacznie ustępowało sumie pieniędzy, wywodzącej się z folwarków. Sprzedaż trunków o różnej zawartości alkoholu miała marginalne znaczenie w całości gospodarki starostw. Ze starostwa goniądzkiego oddawano 28, a knyszyńskiego 109 złp z tejże kategorii. Suma wpływów z propinacji oscylowała wokół 137 złp.

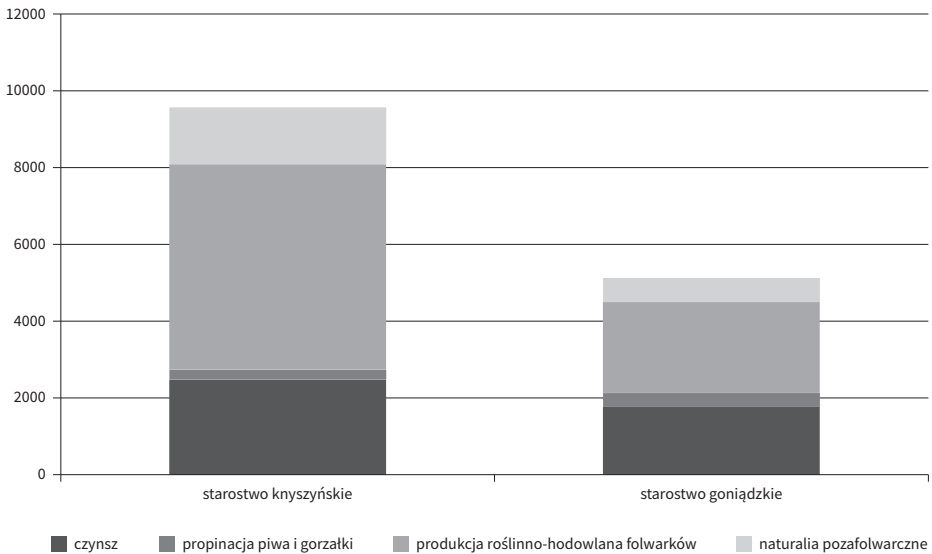
Wykres 2. Struktura przychodu starostw goniądzkiego i knyszyńskiego w 1602 r.
[w złotych polskich]

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Lustracja 1602, s. 4–56.

Po ustaleniu przychodu i wskazaniu na jego strukturę, powinniśmy pochylić się nad zagadnieniem związanym z wydatkami. Jego ustalenie pozwoli finalnie ocenić opłacalność omawianej królewskiej. Ta kwestia nie wymaga szerokiego omówienia – jedyne koszty, na jakie natrafiliśmy w trakcie studiów, odnoszą się do folwarków. Interesujące nas sumy wiążą się z koniecznością zapłaty służbie oraz administracji. Najwięcej spośród nich przeznaczano na folwarki: knyszyński, dobrzyniewski, grodziski, Wielki Dworzec Goniądzki oraz Szpakowo. W każdym z nich koszt poniesiony z tytułu zapłaty dla czeladzi i urzędników wynosił dokładnie 30 złp. W pozostałych folwarkach (boguszewskim, potoczyźnie i zabielskim) płacono po 15 złp. Zatem łączne wydatki

Wykres 3. Struktura przychodu starostw goniądzkiego i knyszyńskiego w 1616 r.
[w złotych polskich]

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Lustracja 1616, k. 49–91v.

wynosiły 195 złp. Podsumowanie danych o przychodzie oraz rozchodzie informuje nas, że dochód starostw goniądzkiego oraz knyszyńskiego w 1602 r., w świetle informacji z lustracji, wyniósł odpowiednio 5781 i 5346 złp. Łączne wpływy z królewszczyzn osiągnęły 11 127 złp.

Obliczenia oparte na danych z 1616 r. wskazują dalsze kierunki rozwoju analizowanych własności królewskich. Mimo upływu zaledwie 14 lat od powyżej analizowanej rewizji możemy uznać, że w interesujących nas starostwach doszło do następnego etapu rozwoju gospodarczego, objawiającego się w wyższym dochodzie.

Przychód z analizowanych dóbr w tamtym okresie oscylował wokół 14 560 złp. Powinniśmy pamiętać, iż niewątpliwym wpływem na ten fakt miał wzrost liczebności jednostek osadniczych, wchodzących w skład starostw. Intrata Goniądza, będącego jednym z dwóch miast analizowanej królewszczyzny, wyniosła 1115 złp. Największe znaczenie w konstrukcji fiskalnej miasta posiadały wpływy z czynszów (425 złp). W tym samym czasie z Knyszyna pozyskano sumę 659 złp, co stanowiło około 60% kwoty, uzyskiwanej z siedziby drugiego miasta. Zatem po raz kolejny to Goniądz został najzamożniejszym ośrodkiem miejskim wśród badanych dóbr.

W związku z funkcjonowaniem wsi uzyskiwano 4956 złp, co oznacza 34% całości przychodu. Niemal w każdej miejscowości ciężary płatnicze wiązały się zarówno z zapłaceniem odpowiedniej sumy, wyrażonej w pieniądzu oraz uiszczeniem daniny naturalnej, ustanowionej przez dzierżawcę. Marginalne znaczenie w dochodach z produkcji wiejskiej miały młyny, które zazwyczaj były ulokowane w granicach miast bądź folwarków. Generalnie położone w siołach przynosiły 145 złp zysku.

Badanie podziału przychodu poprowadzonego w inny sposób, tj. według rodzaju płaconych świadczeń mówi nam, że produkty roślinno-hodowlane, wywodzące się z gospodarstw pańskich zapewniały 2366 (starostwo goniądzkie) oraz 5347 złp (starostwo knyszyńskie). Zatem łączne wpływy z tej kategorii generowały 7713 złp. Najwięcej pieniędzy dostarczano z folwarku knyszyńskiego (1709 złp) oraz podobnie, jak w 1602 r., z Wielkiego Dworca Goniądzkiego (1528 złp). Zdecydowanie najmniej należności wpływało z folwarku Potoczyna, generującego 384 złp.

Druga, największa kategoria przychodów obejmowała czynsze. Wyniosły one 1768 złp w starostwie goniądzkim i 2478 złp w starostwie knyszyńskim. W sumie zyski z tytułu użytkowania ziemi dochodziły do 4246 złp, co stanowiło 29% wszystkich wpłat w tamtym okresie. Większość z nich pochodziła z obciążenia gruntów chłopskich, ale największy, jednostkowy wpływ z tego tytułu zanotowano w Goniądzu. W związku z dzierżawieniem ziemi i zgodą na połów, mieszkańcy miasta płacili 425 złp.

Trzeci element świadczeń pieniężnych wiązał się z koniecznością rozliczania się za pomocą płodów rolnych nie wywodzących się z folwarków. Ponownie, wynotowaliśmy duże różnice w wpływach pieniężnych pomiędzy obiema królewszczynami. Ze starostwa goniądzkiego pozyskiwano 630 złp. Z obszaru starostwa knyszyńskiego pobierano opłaty, dochodzące do 1482 złp, w związku z oddawanymi płodami rolnymi. Uzyskana suma mieściła się w granicach 14% wszystkich przychodów. Maksymalny, indywidualny wkład wniesiono ze wsi Długołęka, w przeliczeniu wyniósł on 108 złp⁵¹.

Sprzedaż napojów alkoholowych przyniosła jedynie 622 złp. Mówimy więc o należności, stanowiącej 4% wszystkich sum pieniężnych ze starostw, co świadczy o niewielkim znaczeniu interesującego nas działu.

Wydatki w obu dzierżawach obejmowały łącznie 265 złp. Najwięcej z nich wiązało się z obowiązkiem przeznaczenia pensji dla wójta i kapłanów, zamieszkujących Goniądz. Wszystko razem wyniosło 67 złp. Całkiem sporo wydatkowano również w folwarku knyszyńskim, w którym zapłacono łącznie 60 złp. Zdecydowana większość pieniędzy (50 złp) trafiła do lokalnego urzędnika skarbowego, zajmującego się dochodami Knyszyna. Reszta (10 złp) stanowiła wypłatę czeladzi folwarcznej.

⁵¹ Lustracja 1616, k. 56.

Warto zwrócić uwagę na różnice wpływów pieniężnych płynących z obu królewskich. Widzimy wyraźnie, iż starostwo goniądzkie osiągnęło podobną intratę, co 14 lat wcześniej, to znaczy oscylującą wokół 5126 złp. W tym samym czasie starostwo knyszyńskie stało się znacznie bardziej dochodowe, a jego profit wyniósł 9320 złp. Odliczenie wydatków od przychodu wskazuje nam, że dochód obu starostw dochodził do 14 428 złp.

Inwentarz odnoszący się do 1645 r. jest pod pewnymi względami niedoskonały. Ważną cechą tego inwentarza jest m.in. pominięcie intraty poszczególnych karczem. Sytuację ratuje zbiorcze podanie danych dotyczących propinacji, które znajdują się na końcu dokumentu. Niestety w podobny sposób przedstawia się sprawa folwarków. Powinniśmy także zaszygnalizować, że zliczenie przez autora przychodów z czynszu przyniosło zupełnie inne liczby, niż te, widniejące w podsumowaniu źródła⁵². Zsumowane dane z poszczególnych struktur przychodu i konsekwentne wyodrębnianie w inwentarzu nazwy starostwa knyszyńskiego sprawiły, że wykresy z lat 1645 oraz 1664 zostały sporządzone zgodnie z historycznym nazewnictwem królewskiej i odnosiły się do jednej, scalonej własności królewskiej.

Zakładając, że wpływy z wyszynku alkoholi i funkcjonowania folwarków zostały poprawnie zsumowane (brak szczegółowych danych ze źródła uniemożliwia nam dokonanie samodzielnych obliczeń), a także uwzględniając własne wyliczenia, obejmujące czynsz oraz produkty naturalne spoza folwarków, sądzimy, że finalna suma środków wpływających z różnych miejscowości wyniosła 30 625 złp. Szczegółowe rozróżnienie poszczególnych składowych struktury wpływów ze względu na dane zbiorcze, występujące w źródle, jest obarczone pewnym ryzykiem, ale daje pewną orientację o dość równomiernym rozłożeniu znaczenia źródeł dochodów. Największy udział w całościowej intracie starostwa miały zdaje się zyski z tytułu sprzedaży alkoholu. Wyniosły one 9999,5 złp, co odpowiadało 36% ogólnych korzyści majątkowych.

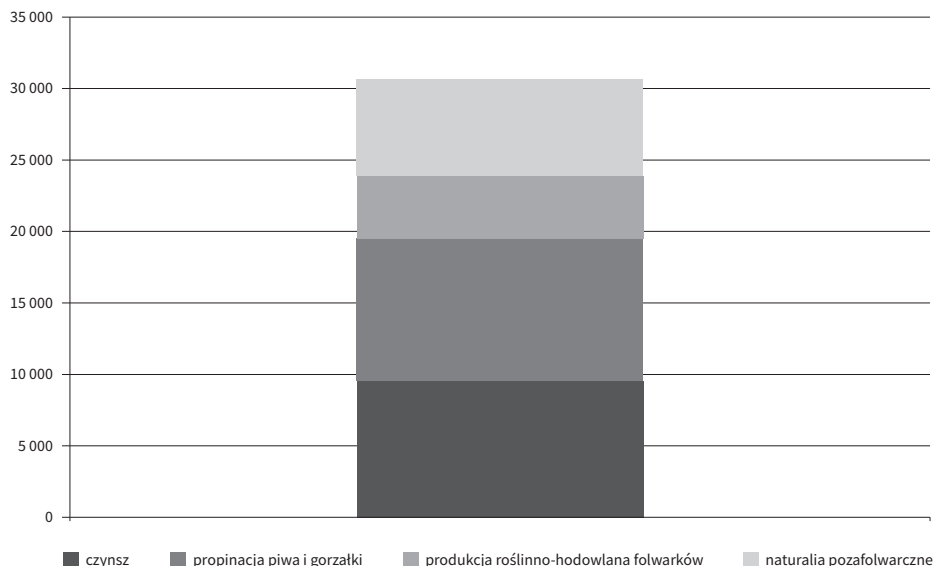
Czynsze generowały niewiele mniejszą kwotę, wynoszącą 9525 złp (31,1%). Stosunkowo najwięcej pieniędzy z tego źródła pochodziło z Goniądza (1153 złp), a najmniej z małej, półtorałanowej wioski Koleśniki – 3 złp, co oczywiście wynika z potencjału ludnościowego i arealu ziemi w dyspozycji. Knyszyn generował 546,6 złp z tytułu obciążenia finansowego włók, morgów i placów⁵³. Z obu miast dostarczano łącznie 1699,6 złp (5,5%).

Naturalia, dostarczane ze wsi i miast miały wartość 6740 złp, co stanowiło 22% całego przychodu. Największy indywidualny wpływ z tego powodu zauważyliśmy w Knyszynie, w którym tamtejszy młyn przynosił dokładnie 1000 złp.

⁵² Wedle poczynionych obliczeń czynsz wyniósł 9525 złp. Tymczasem dokument źródłowy podaje 13 723 złp.

⁵³ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 70, 82, 84v.

Wykres 4. Struktura przychodu starostwa knyszyńskiego w 1645 roku [w złotych polskich]

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 6-893.

Zyski pochodzące z folwarków przynosiły prawdopodobnie ok. 4360 złp, czyli 13% dochodów własności królewskiej⁵⁴. Zbiorcze dane informują nas, że najpoważniejsze wpływy (2860 złp) pochodziły z ogólnej wyceny bydła oraz owiec z obór, być może w oparciu o możliwości produkcyjne, z tytułu hodowli zwierząt gospodarskich.

Na podstawie dostępnych źródeł niestety niewiele możemy powiedzieć o wydatkach starostwa, które wiążemy z koniecznością zapłacenia służbie i administracji. Z dużą dozą ostrożności możemy jedynie stwierdzić, że nie mogły one znacząco wpływać na bilans finansowy całej królewskiej, której nie dotykały w latach czterdziestych XVII w. epidemie czy inne klęski elementarne.

Przy badaniu przychodu w 1664 r. warto zwrócić uwagę, że całe Podlasie, w tym starostwo knyszyńskie, zostało wówczas doświadczone skutkami działań wojennych, doznanych ze strony Szwedów, Rosjan, czy Węgrów. Zwracamy także uwagę na działalność żołnierzy polskich, stacjonujących w królewskich podlaskich w latach 1658–1662⁵⁵. Straty finansowe, spowodowane kon-

⁵⁴ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 92v.

⁵⁵ Romaniuk 1997, s. 46–63.

fiskatami i różnymi zobowiązaniami mieszkańców Knyszyna względem armii koronnej wyniosły ponad 27 000 złp⁵⁶.

Dzięki wskazówkom lustratorów, którzy zrewidowali starostwo w 1664 r. sądzimy, że przychód dzierżawy wyniósł zaledwie 1577 złp. Knyszyn i Goniądz dostarczyły w sumie 241 złp (15,2%). Niewielka część należności wywodziła się ze wsi (253 złp), gdzie niemal w całości rozliczano się za pomocą gotowych pieniędzy, potrącanych za użytkowanie ziemi. Traktując jako wskazówkę rozliczenie się przez młynarza z Rudnej w formie czynszu, także rozliczenia z innymi młynami uznano za gotówkowe⁵⁷.

Na podstawie ogólnikowych danych związanych z funkcjonowaniem folwarków możemy przyjąć, że dawały one niemal 1145 złp, co stanowi aż 73% wszystkich należności środków uzyskiwanych w królewskiej służbie. Tym razem najwięcej pieniędzy generował folwark knyszyński (254 złp), natomiast najmniej dochodowym folwarkiem zdawało się być Boguszewo (63 złp)⁵⁸.

Pozostałe kategorie wpływów miały drugorzędne znaczenie w całości przychodu starostwa knyszyńskiego. Czynsze przynosiły 414 złp (26%). Nie dostarczano żadnych zysków z pól rolnych. Dzięki działalności karczem, zlokalizowanych w Knyszynie, uzyskano 18 złp. W przypadku Goniądza źródło informuje nas o ogólnych wytycznych, tj. stawkach, według jakich szynkarze powinni płacić staroście, ale prawdopodobnie piwowarzy nie wznowili jeszcze swojej zwyczajowej pracy po wymuszonej przerwie, związanej z konfliktami zbrojnymi⁵⁹.

Poziom wydatków w 1664 r. sięgnął 116 złp. Dotyczyły one czeladzi folwarcznej. Jeżeli weźmiemy pod uwagę stopień rozchodu i odejmiemy go od przychodu, wydaje się, że dochód dzierżawy knyszyńskiej wyniósł wówczas zaledwie około 1416 złp. Nasze obliczenia różnią się od intry starostwa, podanej w podsumowaniu lustracji z 1664 r. (1645 złp)⁶⁰. Najpewniej rozbieżność źródła wynika z błędów rachunkowych, popełnionych przez kontrolerów dóbr.

Badanie dochodowości na podstawie inwentarza z 1749 r. nie jest łatwe. Prócz oczywistego faktu, odmienności tego typu źródeł od lustracji, który zasygnalizowaliśmy już wyżej, w tym konkretnym przypadku dochodzą inne problemy. Największą trudnością dokumentu jest operowanie jednostkami objętości, jak funty, czy wary produktów i towarów, które nie zostały przeliczane na środki pieniężne. Podobnym problemem jest kwestia zwierząt hodowlanych.

⁵⁶ Maroszek 2018, s. 134–138.

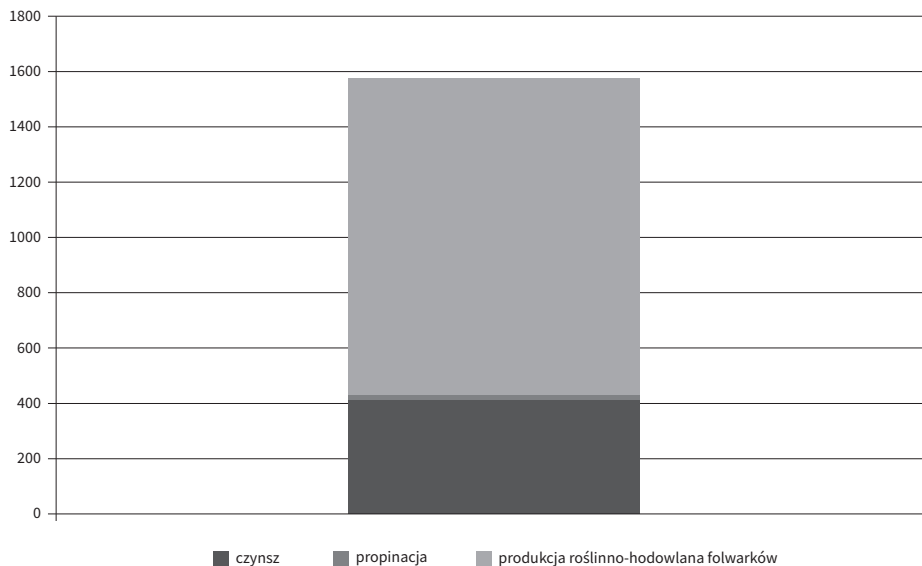
⁵⁷ Lustracja 1664, k. 593, 597v.

⁵⁸ Folwark Klewianka był wtedy po raz pierwszy notowany w granicach starostwa. Z drugiej strony zabrakło „Wielkiego Dworca” Goniądzkiego. W 1673 r. w tenecie wciąż znajdował się folwark goniądzki (czyli ów wielki dworzec), jednak zabrakło grodziskiego, zob. Łaszuk 1998, s. 40.

⁵⁹ Lustracja 1664, k. 597v.

⁶⁰ Lustracja 1664, s. 599v.

Wykres 5. Struktura przychodu starostwa knyszyńskiego w 1664 r. [w złotych polskich]

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Lustracja 1664, k. 590v–599v.

Choć możemy policzyć, że mieszkańcy starostwa rozliczali się poprzez m.in. 14 wieprzy, 320 funtów łoju oraz 30 warów piwa, nie jesteśmy w stanie powiedzieć niczego o ich wartości. Całkiem interesujące są także dane, mówiące o cegielni, działającej w Dobrzyniewie. Dzięki temu wiemy, że znajdowało się w niej 20 tys. niewypalonych i 50 tys. wypalonych cegieł, 1 tys. dachówek i 24 tarcice⁶¹. Świadczy to o nowym pomysle na wykorzystanie gospodarcze królewskiej i zwiększenie jej dochodowości, ale nie znamy bilansu tego przedsięwzięcia. Z tego powodu zrezygnowano z konstrukcji budżetu królewskiej i stosownego wykresu.

Dzięki informacji o części obciążeń wyrażonych w pieniądzu możemy powiedzieć, że starostwo goniądzkie i knyszyńskie generowało przychód na poziomie minimum 8358 złp⁶². Składają się na niego dochody z karczem na poziomie 7040 złp, odpowiadające za 84,2% znanej nam intraty oraz czynsze o wartości 1318 złp (15,8%). Do tego należy doliczyć potencjalne zyski z funkcjonowania folwarków oraz naturalistów.

⁶¹ ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86, s. 135–136.

⁶² ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86, k. 1–302.

Ostatecznie na bilans finansowy starostwa knyszyńskiego wpłynęła konieczność zapłaty dla Żydów 10 355 złp. Nie znamy przyczyn i warunków tego zobowiązania, ale suma ta przewyższa o niemal 2000 zł możliwy do obliczenia dochód. Mało prawdopodobne, że uwzględniając wszystkie źródła, ten bilans przekroczył nominalne dochody z okresu przedpotopowego. Z późniejszych źródeł wiemy, że w 1766 r., kiedy starostwo nie musiało spłacać długów, wpływy pieniężne sięgnęły 12 627 złp⁶³.

Zbiór danych, sporządzony na podstawie lustracji z 1789 r., potwierdza dalszą, korzystną sytuację finansową królewsczyzny. Wówczas to starostwo knyszyńskie osiągnęło drugi, najwyższy dochód w województwie podlaskim, generując 39 048 złp. Warto zatem zauważyć, że w ciągu 23 lat zyski z interesujących nas dóbr wzrosły przeszło trzykrotnie. Bardziej intratne było jedynie starostwo bielskie, z którego pozyskano 80 276 złp⁶⁴.

Porównanie dochodowości

Przemiany gospodarcze zachodzące w starostwach goniądzkim oraz knyszyńskim na przestrzeni 200 lat zaowocowały zmianami zarówno w wysokości dochodów jak i w strukturze wpływów: rola płatności w gotówce – czynszów, propinacji, naturaliów i intraty z działalności folwarcznej ewoluowała w czasie⁶⁵.

Sytuację ekonomiczną analizowanych dóbr w 1573 r. możemy uznać za korzystną. Przyczynę ówczesnego położenia gospodarczego widzimy przede wszystkim w dodatniej dochodowości królewsczyzn. Pomimo przeprowadzenia pewnych operacji finansowych, które skutkowały znacznym zmniejszeniem intratności kompleksu ziemskiego, takie jak pożyczka z lokalnego skarbcza albo przepływ pieniędzy wprost do skarbu nadwornego, przychód znacznie przewyższał wydatki. Wśród kosztów funkcjonowania starostw goniądzkiego i knyszyńskiego znalazła się konieczność uregulowania pensji dla administracji i czeladzi, bądź pieniędzy, zapewnionych na potrzeby remontów⁶⁶. W sumie intrata starostwa w tamtym czasie wyniosła 1305 złp. Zyski, wyliczone ze sprzedaży zbóż znajdujących się w folwarkach przyniosły 1365 złp.

W świetle danych z 1576 r. dostrzegamy zasadniczą zmianę kondycji starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego. W porównaniu z poprzednim okresem

⁶³ Tomaszewski 2020, s. 147.

⁶⁴ AGAD, ASK LIV, sygn. 7, k. 26–29.

⁶⁵ Należności które poniżej przyporządkowaliśmy do ogólnego dochodu, rozumiemy jako czysty dochód, natomiast liczby, odnoszące się do różnych wpływów finansowych ze starostwa dotyczą przychodu królewsczyzny. Warto mieć to na uwadze, bowiem samodzielne zsumowanie obydwu danych da nam zupełnie inne rezultaty.

⁶⁶ AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 65–66.

badane dobra królewskie zaczęły przynosić większe zyski, dochodzące do 6429 złp. Jeżeli przyjrzymy się bliżej liczbom, zauważymy, że złożył się na to wzrost niemal wszelkich wskaźników. Przychód samego miasta Knyszyna powiększył się z 257 do 359 złp. Co prawda rentowność Goniądza nieco spadła z 361 do 346 złp, ale z kolei uposażenie folwarków urosło z 1365 do 2016 złp, a siół z 1468 do 3036 złp. Jak zasygnalizowaliśmy, niemożliwym jest rozpatrywanie wysokości czynszów i naturaliów, pochodzących spoza gospodarstw pańskich. Jeżeli jednak połączymy owe powinności, do czego jesteśmy przymuszeni z powodu specyfiki lustracji z 1576 r., ich notowania urosły z poziomu 1869 do 4375 złp. W świetle inwentarza z 1573 r. propinacja przynosiła zarobek, obliczany na 99 złp. Z kolei 3 lata później mówimy już o 38 złp, z tytułu sprzedaży alkoholu. Jest to jedyny spadek, który zauważyliśmy po lekturze struktury zysku ze starostw. Wydaje się, że na korzystną sytuację finansową królewskiej w dużej mierze złożyły się mniejsze wydatki, a w zasadzie brak jakichkolwiek należności, płynących z lustracji 1576 r. Pamiętajmy także, że w 1573 r. mieliśmy do czynienia z nieurodzajem, który wywołała szarańcza, zjadająca plony. Wydarzeniem poprzedzającym była również epidemia, notowana w poprzednim roku. O jej obecności mogliśmy przekonać się obserwując wiadomości na temat pustych bądź porzuconych włók⁶⁷.

26 lat później dobra koniunktura starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego doprowadziła do powiększenia dochodu o 2770 złp, dzięki czemu osiągnął on rozmiar 10 932 złp⁶⁸. Warto zauważyć, iż nie była to tak znacząca zmiana, jak ta, zanotowana pomiędzy latami 1573 a 1576, kiedy starostwa najpewniej wyszły ze złej koniunktury. W 1602 r. wiele ośrodków zapłaciło odpowiednio większe stawki. Intrata Knyszyna wyniosła 716 (+99%), Goniądza 897 (+160%) folwarków 5351 (+166%), a wsi 4163 złp (+37%). Jak więc widzimy, dochodowość siół cechowała się najmniejszą dynamiką przemian. Znacznie zmienił się profit, płynący z gospodarstw pańskich oraz Knyszyna. Ponieważ nie możemy porównać poziomu czynszu (4417 złp) i naturaliów, wytworzonych poza folwarkami (1221 złp), w 1602 r. z tymi w 1576 r. powinniśmy je zsumować, co umożliwi odpowiednią komparatystykę. Po dostosowaniu się do wytycznych zauważymy, iż wymiar produktów roślinnych i hodowlanych, wraz z czynszami podniósł się z 4375 do 5638 złp. Jest to nieznaczna zmiana, oscylująca wokół 29%. Propinacja w 1602 r. osiągnęła 137 złp, wobec 38 złp w 1576 r. W pewnym sensie wróciliśmy do sytuacji z 1573 r., kiedy ten rodzaj działalności przynosił podobny, ciągle niewielki dochód. Wszystko wskazuje na to, że większa intrata starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego w 1602 r. wynikała ze zwiększenia uposażenia folwarków i sprzedaży tamtejszych produktów.

⁶⁷ AGAD, ASK LVI, sygn, 110, k. 38v–39.

⁶⁸ Podana kwota dotyczy czystego dochodu, gdzie wydatki stanowiły 120 złp.

Tabela 2. Dochodowość starostw goniądzkiego i knyszyńskiego od XVI do XVIII w.

	1573	1576	1602	1616	1645	1664	1749	1766	1789
Przychód	3 362	6 429	11 127	14 693	30 625	1 557	8 358	–	–
Wydatki	1 305	–	195	265	–	116	–	–	–
Dochód	2 057	–	10 932	14 428	–	1 441	–	12 627	39 048

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, ASK LIV, sygn. 7, k. 24–31; AGAD, ASK LVI, sygn. 110, k. 2–93; ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86, k. 5–300; Materiały..., s. 240–299; Lustracja 1576, s. 73–77; Lustracja 1602, s. 3–38; Lustracja 1616, k. 49–92v; Lustracja 1664, k. 590v–599v; Tomaszewski 2020, s. 147.

W 1616 r. wpływy z dzierżawy po potrąceniu 265 złp, przeznaczonych na wydatki, sięgnęły 14 428 złp. Stanowi to przyrost o 3495 złp (+32%). Przyczyn nasilenia profitu upatrujemy w dalszej, dobrej koniunkturze gospodarczej, a także znacznie większym zysku z tytułu prowadzenia folwarków. Warto zauważyć, że w ciągu 14 lat nie wszystkie ośrodki zwiększyły własne uposażenie finansowe. Dobrym przykładem jest miasto Knyszyn, którego dochodowość spadła z 716 do 658 złp. W tym samym czasie Goniądz wzbogacił się z poziomu 897 do 1148 (+26%). Jeżeli przyjrzymy się szczegółom wpłat, zauważymy znaczny wzrost zysków z tytułu funkcjonowania folwarków, który podniósł się z 5351 do 7712 złp (+44%). W 1616 r. wpływ z czynszów zmalał o 170 złp (–4%), co dało w sumie 4247. Naturalia, wytwarzane poza gospodarstwami pańskimi, przyniosły 2112 złp, czyli łącznie wzrosły o 891 złp (+73%). Największe zmiany, wyrażone w procentach, zauważyliśmy w zestawieniu, dotyczącym propinacji alkoholi. W owej kategorii zanotowaliśmy wzrost, wynoszący 355%. W przeliczeniu na liczby całkowite mówimy o kwocie 137 zł w 1602 r. oraz 622 złp, w 1616 r. Niezależnie od naszego spojrzenia, dostrzegamy istotny wzrost rangi działu, odnoszącego się do sprzedaży napojów alkoholowych.

Kolejny progres finansowy starostwa knyszyńskiego dokonał się w 1645 r., w którym intrata sięgnęła 30 625 złp. Jest to spory postęp, bowiem w porównaniu z 1616 r. korzyści majątkowe, płynące z królewskiej dzierżawy zwiększyły się o 112%, bez zwiększania ogólnej liczby jednostek osadniczych⁶⁹. Warto wskazać, że choć Knyszyn generował 1546 złp zysku (+135%) w 1645 r. to wciąż mówimy o mieście z wybitnie rolniczym charakterem. Świadczy o tym fakt, że na dochodowość Knyszyna w głównej mierze składała się działalność młynów, rozliczanych za pomocą naturaliów, które przyniosły 1000 złp. Czysze w 1616 r. sumowały się do 4247 złp, natomiast w 1645 r. było to już 9525 złp (+124%). Tendencję wzrostową opłat pieniężnych mogliśmy obserwować przy okazji wyliczania

⁶⁹ W tym aspekcie notujemy nawet spadek, obejmujący 2 wsie i jeden folwark.

dochodów poszczególnych siół, które nierzadko przekraczały 100 złp. Warto odnieść się do problemu spadku wpływów, płynących z produktów roślinno-hodowlanych folwarków. Według obliczeń mówimy o sporej obniżce z poziomu 7712 do 3617 złp. W świetle badań historyków wydaje się, iż ta tendencja wpisuje się w objawy kryzysu gospodarki folwarcznej, czyli spadku plonów i gorszej koniunktury na zboże w pierwszej połowie XVII w.⁷⁰ Wpływy z produktów naturalnych, wytwarzanych poza folwarkami generowały 6318, więc wzrosły o 4206 złp (+199%). W porównaniu do 1616 r. widzimy znaczny wzrost zysków z propinacji, który w 1645 r. ustalono na 10 000 złp. Zapowiedź tego zauważyliśmy już w 1616 r., kiedy wynotowaliśmy poprawę wpływów pieniężnych, spływających z tytułu działalności różnych zajazdów i prawa do wyszynku. Mimo wszystko mówimy o imponującym przyroście wpłat z owej kategorii. Skąd wzięła się ta zmiana? Odpowiedź na to pytanie nie jest jednoznaczna. W ciągu niemal 30 lat liczba karczem wzrosła z 65 do 108/109⁷¹. Z drugiej strony zaobserwowaliśmy spadek opłat z gospód w porównaniu z 1616 r., który w latach czterdziestych XVII w. wyniósł 157 złp. Możliwa przyczyna tak wysokich wpływów z oberży wiązała się z pracą kontrolerów dóbr, uwzględniających jedynie zyski z „kotłowego” (prócz Knyszyna). Być może dla karczem powstało oddzielne zestawienie, wyszczególniające profit z tytułu funkcjonowania owych obiektów gospodarczych, które następnie nie zostało włączone do inwentarza z 1645 r.

Kondycja starostwa knyszyńskiego w latach sześćdziesiątych XVII w. w dużym stopniu była pochodną wojny polsko-rosyjskiej oraz II wojny północnej. Na możliwości dzierżawy zdecydowanie wpłynęły zniszczenia i grabieże, co uniemożliwiało prowadzenie zwyczajowej formy zarobkowania przez tamtejsze społeczeństwo. Skutki działań zbrojnych mogliśmy obserwować w zapisach lustracji, wykonanej m.in. dla interesującego nas obszaru. Najbardziej rzucającym się w oczy wyróżnikiem jest gwałtowny spadek dochodowości, który w 1645 r. wyniósł 30 625 złp, natomiast w 1664 r. jedynie 1441 złp⁷². Mówimy więc o recesji, odznaczającej się pomniejszeniem wpływów z tenuty o 95%. Główną kategorią, odpowiadającą za strukturę dochodu, była intrata z folwarków, wynosząca 1145 złp. Tu odnotowano spadek o 68%. Pozostałe rodzaje wpłat również w zdecydowany sposób zmalały. Nadmienimy, że po wojnach połowy XVII w. w ogóle nie notujemy intraty z produktów roślinno-hodowlanych spoza folwarków, a czynsze obniżyły się o ponad 95%. Propinacja, która była jedną z głównych gałęzi ekonomicznych starostwa w latach czterdziestych

⁷⁰ Mączak 1972, s. 161–162; Topolski 1977a, s. 61–62; Mączak 1963, s. 64–65.

⁷¹ Wahania są związane z niemożnością ścisłego określenia stanu liczbowego gospód, przy założeniu stałości opłat zarówno w 1616, jak i 1645 r.

⁷² Skutki konfliktów zbrojnych z połowy XVII stulecia objawiały się również w m.in. w wyższym odsetku włók pustych, rozdrobnieniu gospodarstw chłopskich, czy zmniejszeniu liczby ludności, Topolski 1977b, s. 138–142; Romaniuk 1997, s. 54–59.

XVII w., po okresie wojen połowy stulecia zredukowała się z 10 000 do 18 złp. Jak więc widzimy, kondycja dzierżawy knyszyńskiej w latach sześćdziesiątych XVII w. była w opłakanym stanie. Z tego powodu kwarta, wyliczana z królewskiej na potrzeby armii, nie przyniosłaby zbyt wiele pieniędzy. Zastanawiający jest dość wysoki, w porównaniu do wielkości przychodu starostwa, poziom wydatków, wynoszący w tamtym okresie 116 złp. Przeznaczony rozchód najpewniej posłużył na opłacenie czeladzi, która odbudowywała zniszczone dobra króla, co było niezbędne w dalszym gospodarowaniu dobrami.

Rzeczywistość starostwa knyszyńskiego w 1749 r. przybrała dwojaki wymiar. Dobra generowały przychód, lecz wyniósł on jedynie 8358 złp, a więc sporo mniej, niż na początku XVII stulecia. Profit, pozyskany w 1749 r., wielokrotnie przewyższał analogiczne wpływy z 1664 r., czyli 1313 złp. Inwentarz z tamtego okresu dostarcza kilka interesujących wiadomości. Dzierżawcę folwarku Góra, Józefa Czajkowskiego oraz starostę knyszyńskiego Tomasza Czapskiego zobowiązano do zapłaty aż 12 169 złp Żydom, mieszkającym we wsi Góra. Było to spowodowane decyzją Trybunału Głównego Koronnego w Lublinie, który wydał odpowiedni wyrok. Doprecyzowano, że pieniądze zostaną przeznaczone na poczet budowli, a także wręczone bezpośrednio Żydom⁷³. Nie wpisano jednak owych wysokich sum w bezpośrednie wydatki królewskiej. Wygląda więc na to, że starostwo przyniosło zyski. W ciągu następnych 17 lat koniunktura starostwa knyszyńskiego uległa jeszcze większej poprawie, skoro dochód dzierżawy w 1766 r. wyniósł 12 627 złp⁷⁴.

W świetle rozpoznanych danych finansowych, w 1749 r. najwięcej pieniędzy dostarczały karczmy, które generowały 7040 złp. Przypomnijmy, że w 1664 r. było to zaledwie 18 złp, zatem pod tym względem nastąpiła istotna poprawa uwarunkowań gospodarczych starostwa, które zbliżyło się do czasu największych wpływów z propinacji, w 1645 r. Czysze wzrosły z 99 w 1664 r. do 1318 złp połowie XVIII stulecia. Niestety, nie możemy ustalić wysokości zysków z funkcjonowania folwarków, zatem porównanie w tej kwestii z 1664 r. jest niemożliwe.

Jeszcze mniej możliwości komparatystycznych względem starszych źródeł skarbowych przyniosło zestawienie wpływów pieniężnych z 1789 r. Daje nam ono jednak ogólny uwarunkowania finansowe starostwa knyszyńskiego. Wiemy, że badana królewicza osiągnęła większy zysk, niż większość starostw w województwie podlaskim. Niższy dochód od starostwa knyszyńskiego osiągnęło m.in. starostwo brańskie (25 818 złp), czy mielnicie (29 766 złp). Lepiej od starostwa knyszyńskiego prosperowało jedynie starostwo bielskie (80 276 złp)⁷⁵. Na korzystne uwarunkowania podlaskich kró-

⁷³ ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86, k. 272–273, 276–280.

⁷⁴ Tomaszewski 2020, s. 147.

⁷⁵ AGAD, ASK LIV, sygn. 7, k. 24–29.

lewszczyzn bez wątplenia miał wpływ pokój w Rzeczypospolitej w pierwszych dekadach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Inną przyczyną poprawy dochodowości interesujących nas dóbr mogło mieć lepsze gospodarowanie samych starostów.

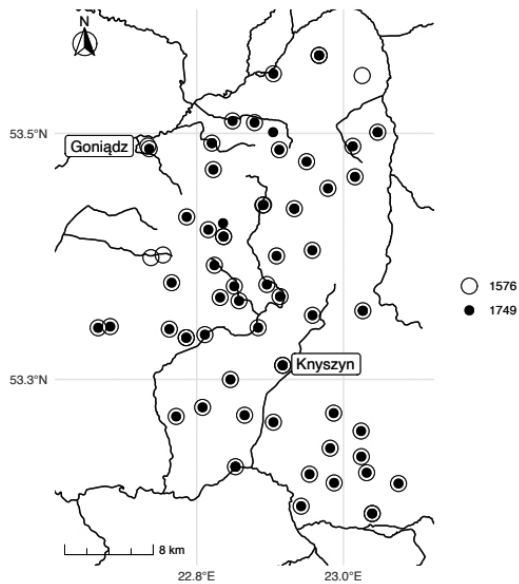
Zakończenie

W ciągu trzech stuleci powierzchnia starostw goniądzkiego i knyszyńskiego uległa znacznemu przeobrażeniu. Bez wątplenia wpłynęło to na potencjał finansowy tych obszarów. Zmiany jednostek osadniczych, współtworzących królewszczyzny, do pewnego stopnia utrudniają wyciągnięcie właściwych wniosków na temat dochodowości własności ziemskiej. W takim wypadku bardziej zasadne byłoby spojrzenie na zmiany w konkretnych miejscowościach, jednak w tej sytuacji nie będziemy badali konkretnych dzierżaw, ale wyselekcjonowane miasta, wsie, bądź folwarki, które wyodrębnilibyśmy w ramach rozważań. Starostwa goniądzkie oraz knyszyńskie przeszły dynamiczną drogę, w której włączano kolejne folwarki, wsie, a nawet miasto, co częściowo wynikało z połączenia królewszczyzn w pierwszej połowie XVII w.

Dzieje obydwu dzierżaw w okresie od XVI do XVIII w. wskazują, że niekonsekwentnie podążały różnymi drogami. Scalone starostwa goniądzkie i knyszyńskie zanotowały wysoki zysk w pierwszej połowie XVII w. Bez wątplenia ważnym powodem, który definiował dalszy rozwój królewszczyzn, był zanotowany kryzys, związany z siedemnastowiecznymi wojnami. Epoka oświecenia wskazała dobitnie, że intrata interesujących nas dóbr poprawiła się, by ostatecznie badane dobra zaczęły przynosić maksymalny dochód w latach osiemdziesiątych XVIII w.

Analiza wyodrębnionego regionu w ciągu trzech stuleci wskazała nie tylko na różnice w wysokości dochodu, ale także jego struktury. W większości przypadków najistotniejszą częścią intraty starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego była produkcja roślinno-hodowlana z folwarków. Proporcja została znacznie zaburzona w 1645 r., kiedy zauważono profit z innych wariantów należności wewnątrz tenuty. Z kolei po okresie wojen w połowie XVII w. zysk z gospodarstw pańskich ponownie był najpoważniejszą spośród analizowanych kategorii dochodu. Nie wiemy, wobec braków źródłowych, w szczególności danych dotyczących cen produktów, nagromadzonych w folwarkach starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego, czy sytuacja zmieniła się w 1749 r. Uniemożliwiało to omówienie zagadnienia struktury przychodu interesującej nas królewszczyzny w XVIII w. Z pewnością jednak intratność połączonego starostwa goniądzkiego i knyszyńskiego wzrastała w drugiej połowie epoki oświecenia, osiągając najwyższy stan w 1789 r.

Mapa 1. Liczebność jednostek osadniczych starostwa goniądzkiego i knyszynskiego w 1576 i 1749 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86, k. 5–300; Lustracja 1576, s. 73–77; Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych <https://atlasfontium.pl/ziemie-polskie-korony> (dostęp 14.10.2022).

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Skarbu Koronnego LVI, Inwentarze Starostw, sygn. 69, 110.

Archiwum Skarbu Koronnego XLVI, Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich, sygn. 149.

Archiwum Skarbu Koronnego LIV, Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich, sygn. 7.

Metryka Koronna, sygn. MK 148.

Metryka Koronna, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 64.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 86.

Źródła drukowane

- Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII w.* (1876), t. 2, wyd. W. Chomętowski, Warszawa, s. 238–299.
- Jaroszewicz J. (1844), *Opis Litwy od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. 2, Wilno.
- Lustracja województwa podlaskiego 1602 roku* (2017), wyd. M. Sierba, Warszawa.
- Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576* (1959), wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław–Warszawa.
- Ustava na voloki gospodara korolâ ego milosti u-vo vsem Velikom Knâzstve Litovskom. Leta Božego Naroženâ 1557, meseca aprilâ 1 dnâ* (1914), w: *Litovskaja Metrika. Knigi publicžnych del*, t. 1, w: *Russkaja Isoriczeskaja Biblioteka*, t. 30, Juriew, s. 551–552.

Opracowania

- Czapiuk A. (b.d.w.), *Reformy agrarne w dobrach królewskich na Podlasiu w XVI wieku na tle ich funkcjonowania*, Białystok (praca doktorska, promotor Andrzej Wyczański).
- Czapiuk A. (1987), *Uwagi o gospodarce folwarcznej w starostwie knyszyńskim w drugiej połowie XVI wieku*, w: *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski, C. Kuklo, Lublin, s. 131–137.
- Gliwa A. (2011), *Starostwo drohobyckie w XVII wieku. Potencjał ekonomiczny i demograficzny w świetle źródeł skarbowych*, „Drogobic’kij Krajeznavčij Zbirnik” 14/15, s. 159–175.
- Kołodziejczyk A. (2012), *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn.
- Laszuk A. (1998), *Zaścianki i Królewszczyny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa.
- Maroszek J. (1976), *Rzemiosło w miastach podlaskich*, w: Kwapien J., Maroszek J., Wyrobisz A., *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. Z. Kamieńska, Wrocław, s. 88–195.
- Maroszek J. (2000), *Pogranicze Litwy i Korony w planach Zygmunta Augusta*, Białystok.
- Maroszek J. (2018), *Prawa i przywileje miasta Knyszyna 1509–1795*, Knyszyn.
- Mączak A. (1972), *Między Gdańskiem a Sundem*, Warszawa.
- Mączak A. (1963), *O kryzysie i kryzysach XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” nr 1, s. 47–70.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 2: *Podlasie*, (1909), wyd. A. Jabłonowski, Warszawa.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 3: *Podlasie*, (1910), wyd. A. Jabłonowski, Warszawa.
- Romaniuk Z. (1997), *Straty na Podlasiu w czasie potopu na przykładzie starostwa brańskiego, „Białostoczczyzna”*, 1, s. 46–63.
- Rutkowski J. (1938), *Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych*, t. 1: *Rozważania teoretyczne – klasyfikacja dochodów wielkich właścicieli ziemskich*, Kraków.
- Rzemieniecki K. (2011), *Struktura własności ziemskiej i jej dochodów w województwie kijowskim w 1789 r.*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, s. 127–155.

- Śliwiński J. (2010), *Grodzienszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkosiążące puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn.
- Tomaszewski M. (2020), *Tomasz Czapski herbu Leliwa (1711–1784). Życie i działalność*, Toruń, (maszynopis praca doktorska, promotor Krzysztof Mikulski).
- Topolski J. (1977a), *Dynamika rozwoju gospodarczego Polski feudalnej*, w: *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku*, Poznań, s. 53–68.
- Topolski J. (1977b), *Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną Podlasia*, w: *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku*, Poznań, s. 125–166.
- Wyrobisz A. (1981), *Podlasie w Polsce przedrozbiorowej*, w: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, s. 173–210.
- Zamorski K. (1978), *Struktura dochodów wielkiej własności ziemskiej XVI–XVIII w. na przykładzie dóbr królewskich województwa krakowskiego*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 39, s. 27–51.

Strony internetowe

- Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych*, <https://atlasfontium.pl/ziemie-polskie-korony> (dostęp 14.10.2022).